

Η έννοια της ελευθερίας και της ισότητας στον Αριστοτέλη και τον Κορνήλιο Καστοριάδη

Οικονόμου Αναστασία, Δρ. Φιλοσοφίας Πανεπιστημίου Αθηνών
oikonomounatasa1@gmail.com

Περίληψη

Η παρούσα εργασία αποσκοπεί στη σύνδεση των απόψεων του Αριστοτέλους και του Κορνήλιου Καστοριάδη σχετικά με την έννοια της ελευθερίας και της ισότητας. Ο Αριστοτέλης ως ελευθερία ορίζει τη δυνατότητα όλων των πολιτών να ασκούν διαδοχικά την εξουσία και την επιλογή τους να ζουν όπως θέλουν. Η ισότητα είναι η αναγνώριση ίσων δικαιωμάτων σε ό,τι αφορά στη συμμετοχή των πολιτών στη διακυβέρνηση της πόλεως. Ομοίως ο Καστοριάδης θεωρεί ότι η ελευθερία σχετίζεται με τη δυνατότητα του πολίτη να συμμετέχει στα κοινά, καθώς επίσης να αμφισβητεί και να επιλέγει τους νόμους. Συνεπώς και οι δύο συνδέουν την ελευθερία με την πολιτική ισότητα, με τη διαφορά ότι ο Καστοριάδης συναρτά περισσότερο από ό,τι ο Αριστοτέλης την ελευθερία με την αυτονομία, η οποία προϋποθέτει την ικανότητα των ανθρώπων να αυτοκυβερνώνται. Τέλος, ο σύγχρονος στοχαστής συμφωνεί με την άποψη του Αριστοτέλους ότι θα πρέπει να αναγνωρίζεται και να εφαρμόζεται τόσο η αριθμητική όσο και η κατ' αξίαν ισότητα, με σκοπό να επιτευχθεί η κοινωνική ευημερία.

Λέξεις κλειδιά: Αριστοτέλης, Καστοριάδης, ελευθερία, ισότητα.

Οι αρχές της ελευθερίας και της ισότητας ως βασικοί όροι της δημοκρατίας, αποτέλεσαν αντικείμενο έρευνας δύο σπουδαίων φιλοσόφων, του Αριστοτέλους και του Κορνήλιου Καστοριάδη.

Στα *Πολιτικά* του Αριστοτέλους οι αρχές αυτές συνδέονται άμεσα με την έννοια του πολίτη. Σύμφωνα με τον αρχαίο φιλόσοφο, ως ελευθερία ορίζεται:

α) η δυνατότητα όλων των πολιτών να ασκούν διαδοχικά την εξουσία «ἐλευθερίας δὲ ἓν μὲν τὸ ἓν μέρει ἄρχεσθαι καὶ ἄρχειν».¹

β) η επιλογή τους να ζουν όπως θέλουν: «τὸ ζῆν ὡς βούλεται τις».² Τον ορισμό αυτό της ελευθερίας φαίνεται να αποδέχονται οι οπαδοί της δημοκρατικής πολιτείας. Αυτοί άλλωστε ισχυρίζονται ότι θεμελιώδης αρχή της δημοκρατίας είναι η ελευθερία, προϋπόθεση δε και αποτέλεσμα της ελευθερίας είναι η ισότητα.

Η έννοια της δημοκρατικής ελευθερίας, ως ίσης συμμετοχής όλων των ελευθέρων στην άσκηση της κυβερνητικής εξουσίας, υπόκειται σε κριτική από τον Αριστοτέλη, ο οποίος πρεσβεύει ότι η άκρατη δημοκρατία αντιτίθεται προς το κοινό συμφέρον, αφού ορίζει κακώς την ελευθερία.³ Υπό αυτήν την έννοια, οι πολίτες ενεργούν ανεξέλεγκτα, με αποτέλεσμα η δημοκρατία να προσομοιάζει στην τυραννίδα. Κατά το φιλόσοφο όμως, αληθινά ελεύθερα όντα μέσα στην πόλη, όπως και αληθινά ελεύθερα όντα μέσα στο κοσμικό σύμπαν, είναι αυτά που δεν εξωθούνται στα άκρα δρώντας κάτω από τις επιταγές των ατομικών τους

¹ Αριστοτέλους, *Πολιτικά*, Ζ1, 1317b 2-3.

² Ο.π., Ζ1, 1317b 13. Ο Rousseau παρατηρεί σχετικά με το ανώτερο ζήτημα τα εξής: «έχουν καταβληθεί πολλές προσπάθειες που ταυτίζουν λαθεμένα την ανεξαρτησία και την ελευθερία: δυο πράγματα τόσο ουσιαστικά διαφορετικά, που αποκλείουν το ένα το άλλο. Όταν ο καθένας κάνει ό,τι του αρέσει, ασφαλώς θα κάνει και πράγματα δυσάρεστα στους άλλους. Κι αυτό δεν αποκαλείται ελεύθερο κράτος. Η ελευθερία δε συνίσταται τόσο στο να δρα κανείς σύμφωνα με τη βούλησή του, όσο στο να μην υποτάσσεται στη θέληση των άλλων. Συνίσταται επίσης στο να μην υποτάσσουμε τη θέληση των άλλων στη δική μας» (Από την επιστολή 8, *Oeuvres Completes de J. J. Rousseau*, όπως αναφέρεται στον J. Keane, *Public life and late capitalism*, Cambridge University Press, 1984a, σ. 255). Ο J. Aubonnet στην εισαγωγή της έκδοσής του, *Aristote Politique*, I –II, Paris 1960, δίνει μια χρήσιμη επισκόπηση για την επίδραση της αριστοτελικής πολιτικής φιλοσοφίας στο Rousseau.

³ Ο.π., Ε9, 1310a 26-28. Γ. Οικονόμου, *Η άμεση δημοκρατία και η κριτική του Αριστοτέλη*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 2007, σ. 138.

επιδιώξεων, αλλά όσα διέπονται στη δράση τους από τους κανόνες και τους νόμους της ολότητας.⁴

Η ισότητα είναι η αναγνώριση ίσων δικαιωμάτων σ' ό,τι αφορά στη συμμετοχή των πολιτών στη διακυβέρνηση της πόλεως.⁵ Ο Σταγυρίτης διατείνεται πως υπάρχουν δύο είδη ισότητας, η ισότητα ως προς την ποσότητα και η ισότητα ως προς την αξία.⁶ Η δημοκρατία θέτει ως ύψιστη αρχή την αριθμητική ισότητα που συνεπάγεται την ισονομία, την ισοτιμία της ψήφου και την ισότητα των ευκαιριών για την ανάδειξη των πολιτών στα δημόσια αξιώματα.⁷

Ο Αριστοτέλης αναφέρει πως η έννοια της ισότητας ερμηνεύεται με διαφορετικό τρόπο από το κάθε πολίτευμα. Σ' ένα ολιγαρχικό καθεστώς, οι έχοντες περιουσία θεωρούν ότι επειδή υπερέχουν σε πλούτο, υπερέχουν σε όλα. Στη δημοκρατία οι πολίτες επειδή είναι ίσοι σε πολλά πράγματα, θεωρούν πως είναι ίσοι σε όλα. Έτσι κάθε κοινωνική τάξη και πολιτική παράταξη, στην προσπάθειά της να ικανοποιήσει τα ιδιοτελή της συμφέροντα, ερμηνεύει την ισότητα σύμφωνα προς τα ιδεώδη, τους στόχους και τις δικές της φιλοδοξίες. Πολύ εύστοχα παρατηρεί ο φιλόσοφος ότι, μολονότι πολλά πολιτεύματα αναγνωρίζουν

⁴ Αριστοτέλους, *Μετά τα Φυσικά*, Λ10, 1075a 19-22. F. Wolff, *Ο Αριστοτέλης και η Πολιτική*, μτφρ. Κ. Πετρόπουλου, Ινστιτούτο του Βιβλίου, εκδ. Καρδαμίτσα, Αθήνα 1995, σ. 138.

⁵ Στο σημείο αυτό, αξίζει να παρατηρήσουμε ότι στον Αριστοτέλη συναντάμε κάποια παραδείγματα στα οποία η ανισότητα εξουσίας παρουσιάζεται ως φυσικό φαινόμενο, ως μια αρχή που θεμελιώνεται στη φύση και άρα ισχύει ως φυσικός νόμος. Τέτοιου τύπου παραδείγματα είναι η περίπτωση της δουλείας, το γεγονός δηλαδή ότι υπάρχουν φύσει ελεύθεροι και φύσει δούλοι, γενικότερα άνθρωποι γεννημένοι για να άρχουν και άλλοι για να άρχονται. Επίσης, φύσει υπερερεί ο άνδρας της γυναίκας: «τό τε γάρ ἄρρεν φύσει τοῦ θήλεος ἡγεμονικότερον», καθώς και φύσει άρχουν οι Έλληνες επί των βαρβάρων, ή φύσει διακρίνονται τα έθνη της οικουμένης σε ένθυμα, διανοητικά και τεχνικά και σε συνδυασμούς τους και τέλος φύσει άρχει το λόγον έχον μέρος της ψυχής επί του αλόγου μέρους. Όλα αυτά βέβαια τα παραδείγματα φυσικής ανισότητας, μπορεί να αιτιολογηθούν υπό την έννοια ότι αντανακλούν το σύστημα αξιών της εποχής του φιλοσόφου, το οποίο αποδέχεται. (Α. Οικονόμου, *Οι επιδράσεις του Αριστοτέλους στο έργο του Κορνήλιου Καστοριάδη*, διδακτορική διατριβή, Αθήνα 2015, σ. 117-118.)

⁶ Αριστοτέλους, *Πολιτικά*, Ε1, 1301b 32 κ.ε. Ευ. Μαραγγιανού-Δερμούση, *Αρχαίοι Έλληνες φιλόσοφοι. Από τον Θαλή ως τον Αριστοτέλη*, εκδ. da Vinci, Αθήνα 2016, σ. 519-520.

⁷ Αριστοτέλους, *Πολιτικά*, Ζ1, 1318a 7-10: «ἴσον γάρ τὸ μῆθὲν μᾶλλον ἄρχειν τοὺς ἀπόρους ἢ τοὺς ἐπόρους, μῆδὲ κυρίους εἶναι μόνους ἀλλὰ πάντας ἐξ ἴσου κατ' ἀριθμόν». Θουκυδίδου, *Ιστορία Β'*, κεφ. 37: «κατὰ μὲν τοὺς νόμους πρὸς τὰ ἴδια διαφορὰ, κατὰ δὲ τὴν ἀξίωσιν, ὡς ἕκαστος ἐν τῷ εὐδοκίμῳ, προτιμᾶται ἐς τὰ κοινὰ οὐκ ἀπὸ μέρους τὸ πλεόν ἢ ἀπ' ἀρετῆς, οὐδ' αὖ κατὰ πένιαν, ἔχων γέ τι δρᾶσαι τὴν πόλιν, κεκώλυται ἀφανείᾳ ἀξιώματος».

την ισότητα των πολιτών, θεωρητικά αδυνατούν να την εφαρμόσουν στην πράξη: «πολλὰι γεγένηται πολιτεῖαι πάντων μὲν ὁμολογούντων τὸ δίκαιον καὶ τὸ κατ' ἀναλογίαν ἴσον, τούτου δ' ἄμαρτανόντων».⁸

Ἡ παρερμηνεία τῆς ἰσότητος καθίσταται επικίνδυνη γιὰ τὸ ἴδιο τὸ πολίτευμα, καθὼς συχνὰ ἀποτελεῖ βασικὴ αἰτία τῶν στάσεων.⁹ Ὁ Σταγίριθης πιστεύει ὅτι ἡ λύση στὸ πρόβλημα εἶναι: «σε ἄλλα μὲν νὰ χρησιμοποιούμε τὴν ἀριθμητικὴ ἰσότητα καὶ σε ἄλλα τὴν κατ' ἀξίαν».¹⁰ Ἡ εφαρμογὴ τοῦ κατ' ἀριθμὸν ἴσου, ὅπως προαναφέραμε, σημαίνει γιὰ τὸν Ἀριστοτέλη, ὅτι ὅλοι οἱ πολῖτες, ἀκόμη καὶ τῶν κατώτερων στρωμάτων, ἔχουν τὸ δικαίωμα νὰ δικάζουν, νὰ ἐκλέγουν καὶ νὰ ἐλέγχουν τοὺς ἄρχοντες. Ἡ εφαρμογὴ τοῦ κατ' ἀξίαν ἴσου, σημαίνει ὅτι οἱ βέλτιστοι τῶν ἀνωτέρων κυρίως στρωμάτων, ἀσκοῦν τὴ νομοθετικὴ, κυβερνητικὴ καὶ ἐκτελεστικὴ ἐξουσία καὶ λαμβάνουν τὶς σημαντικὲς ἀποφάσεις.¹¹ Ἡ εφαρμογὴ ὁμῶς τῆς μίας ἢ τῆς ἄλλης ἰσότητος δε φαίνεται νὰ μπορεῖ πάντοτε νὰ ἐπιλύει τὰ προβλήματα ποὺ ἀνακύπτουν ἀπὸ τὴν παρανόηση τῆς ἐννοίας αὐτῆς. Γι' αὐτὸ καὶ ὁ φιλόσοφος προτείνει τὴ μέση οδὸ, δηλαδὴ ἓνα πολίτευμα ἀνάμεικτο μὲ δημοκρατικὰ καὶ ολιγαρχικὰ στοιχεῖα: «τὸ πειρᾶσθαι ἢ συμμειγνύναι τὸ τῶν ἀπόρων πλῆθος καὶ τὸ τῶν εὐπόρων ἢ τὸ μέσον αὔξειν (τοῦτο γὰρ διαλύει τὰς διὰ τὴν ἀνισότητα στάσεις)».¹² Τὸ πολίτευμα αὐτὸ ἀποτελεῖ δικλείδα ἀσφαλείας γιὰ τὸ κράτος καὶ ὡς τέτοιο θεωρεῖ τὴν ἀρίστη πολιτεία, ἡ ὁποία συνδυάζει δύο

⁸ Ὁ.π., E1, 1301a 27-29. Β. Κουβέλη, «Νόμοι καὶ πολίτης στὸ δημοκρατικὸ πολίτευμα», στὸν τόμο τοῦ Κ. Βουδούρη (ed.), *Ἀριστοτελικὴ Πολιτικὴ Φιλοσοφία*, Αθήνα 1995, σ. 200.

⁹ Ὁ.π., E1, 1301a 35· 1301a 39-4· 1301b 29.

¹⁰ Ἀριστοτέλους, *Πολιτικά*, E1, 1302a 8-9. Ὁ Γ. Οικονόμου παρατηρεῖ: «ἡ θέση τοῦ Σταγίριθι γιὰ τὴν κατανομή τῆς ἐξουσίας, εἶναι ὅτι αὐτὴ πρέπει νὰ κατανέμεται ἀναλόγως τῆς "ἀξίας" τῶν πολιτῶν, ἀναλόγως τῆς συμβολῆς τοῦς στὸ εὐ ζην τῆς πόλεως, πράγμα ποὺ σημαίνει ὅτι τὸ μέγιστο καὶ κύριο μέρος τῆς ἐξουσίας πρέπει νὰ ἀσκεῖται ἀπὸ αὐτοὺς ποὺ υπερέχουν ὡς πρὸς τὴν ἀρετὴ καὶ τὴν παιδεία». Προσπαθώντας ὁμῶς ὁ φιλόσοφος νὰ πείσει ὅτι ἡ πόλις ἀποτελεῖται ἀπὸ ἀνόμοιους κατ' εἶδη διαφέροντες, δηλαδὴ κατ' ἀρετὴν διαφέροντες, καὶ κατὰ συνέπεια ἡ διανομὴ τῆς ἐξουσίας πρέπει νὰ γίνετα ἀναλόγως τῆς ἀρετῆς καὶ τῆς ικανότητος, νομιμοποιεῖ ἔτσι θεωρητικὰ τὴν πολιτικὴ ἀνισότητα (Γ. Οικονόμου, *Ἡ ἀμέση δημοκρατία καὶ ἡ κριτικὴ τοῦ Ἀριστοτέλη*, ἐκδ. Παπαζήση, Αθήνα 2007, σ. 192-93).

¹¹ Γ. Οικονόμου, *Ἡ ἀμέση δημοκρατία καὶ ἡ κριτικὴ τοῦ Ἀριστοτέλη*, ἐκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 2007, σ. 193.

¹² Ἀριστοτέλους, *Πολιτικά*, E7, 1308b 6-10.

πολιτειακούς παράγοντες, τους πολλούς και τους λίγους και προτάσσει τη μεσότητα ως αρετή.

Η αρίστη πολιτεία αποτελεί τη μέση οδό ανάμεσα στη δημοκρατία και την ολιγαρχία, αφού θέτει ως προϋπόθεση για την πρόσβαση στα δημόσια αξιώματα την ύπαρξη μιας μικρής σχετικά περιουσίας. Στην πραγματικότητα δηλαδή εμπιστεύεται την εξουσία στη μεσαία τάξη.¹³ Μέσα σε μια πόλη υπάρχουν οι εύποροι, οι άποροι και οι μέσοι. Η πλειοψηφία των πολιτών μέσης τάξης επιφέρει την ισορροπία ανάμεσα στα δύο άκρα εναρμονίζοντας τις κοινωνικές αντιθέσεις¹⁴. Άλλωστε η μέση τάξη πειθαρχεί ευκολότερα στις επιταγές του ορθού λόγου.¹⁵ Γι' αυτό και υγιής δημοκρατία υπάρχει εκεί που οι μέσοι υπερτερούν. Είναι γεγονός ότι ο Αριστοτέλης στηλιτεύει το είδος εκείνο της δημοκρατίας¹⁶ που η εξουσία συσσωρεύεται στα χέρια των φτωχών, με απώτερο σκοπό την ικανοποίηση των ιδιοτελών συμφερόντων τους, αδιαφορώντας για όλους τους άλλους.

Ο Αριστοτέλης συνδέει την ισότητα με ένα άλλο συστατικό στοιχείο του δημοκρατικού πολιτεύματος, τη δικαιοσύνη. Είναι γεγονός ότι ο αρχαίος φιλόσοφος απέδιδε μεγάλη σημασία στη δικαιοσύνη – γι' αυτό και άλλωστε αφιέρωσε σ' αυτήν το Πέμπτο Βιβλίο από τα *Ἠθικά Νικομάχεια* – καθώς τη θεωρούσε απαραίτητη προϋπόθεση για την επίτευξη της ευδαιμονίας: «ὥστε ἕνα

¹³ Ο J. Aubonnet στην εισαγωγή του για τα βιβλία I και II των *Πολιτικῶν*, υπογραμμίζει ότι όλα τα καθεστώτα προκειμένου να διατηρηθούν θα πρέπει να στηρίζονται στη μεσαία τάξη, διότι είναι η πιο αρμονικά ισορροπημένη από όλες τις τάξεις (J. Aubonnet, *Aristote Politique*, livres I et II, Société d' édition «Les Belles Lettres», Paris 1960, p. LXXV). Επίσης, ο W. D. Ross υποστηρίζει ότι «ευδαίμων είναι η πόλη που έχει μια μεγάλη αναλογία πολιτών μεσαίας τάξης, ικανών να διατηρούν την απαραίτητη ισορροπία ανάμεσα στα δυο άκρα» (W. D. Ross, *Αριστοτέλης*, μτφρ. Μαριλίζα Μήτσου, εκδ. Β', ΜΙΕΤ, Αθήνα 1993, σ. 370).

¹⁴ Αριστοτέλους, *Πολιτικά*, E1, 1301a 15-18. Εν. Μαραγγιανού-Δερμούση, *Αρχαίοι Έλληνες φιλόσοφοι. Από τον Θαλή ως τον Αριστοτέλη*, εκδ. da Vinci, Αθήνα 2016, σ. 522.

¹⁵ Ο.π., Δ11, 1295b: «ῥάστη γὰρ τῷ λόγῳ πειθαρχεῖν».

¹⁶ Παρά ταύτα, ο Αριστοτέλης φαίνεται να προτιμά τη δημοκρατία από την ολιγαρχία, την οποία και αποδοκιμάζει. Συγκεκριμένα θεωρεί τη δημοκρατία καλύτερη πολιτειακή παρέκβαση σε σχέση με την ολιγαρχία ή την τυραννία (*Πολιτικά*, Δ2, 1209b 2-5). Επίσης, υπερασπίζεται τη διακυβέρνηση από τους πολλούς με το επιχείρημα ότι το πλήθος διαθέτει πολλαπλάσια αρετή και φρόνηση σε σχέση με τα επιμέρους άτομα (*Πολιτικά*, Γ11, 1281b 4-7).

μὲν τρόπον δίκαια λέγομεν τὰ ποιητικὰ καὶ φυλακτικὰ εὐδαιμονίας καὶ τῶν μορίων αὐτῆς τῇ πολιτικῇ κοινωνίᾳ».¹⁷ Τη δικαιοσύνη αυτή, επειδή αποβλέπει στο ὅλον της κοινωνίας, την ονόμασε «ολική» δικαιοσύνη και τη χαρακτήρισε ως «τελεία» αρετή, που σχετίζεται με την ηθική στάση του ατόμου προς τους άλλους.¹⁸ Εκτός από την ολική δικαιοσύνη, υπάρχει για τον Αριστοτέλη η μερική δικαιοσύνη, η οποία είναι μέρος της δικαιοσύνης και της αρετής. Η δικαιοσύνη αυτή έχει σχέση με το ἴσο. Ο Αριστοτέλης διακρίνει, ως γνωστόν, το μερικό δίκαιο σε διανεμητικό, διορθωτικό και αντιπεπονθός.¹⁹ Το πρώτο ρυθμίζει τις σχέσεις πολιτείας και πολίτη και αναφέρεται σε θέματα απονομής πολιτικών αξιωμάτων, τιμών και οικονομικών χορηγήσεων εκ μέρους της πολιτείας, το δεύτερο αφορά τις μεταξύ των ανθρώπων εκούσιες ή ακούσιες συναλλαγές και το τρίτο στηρίζεται στην αρχή της ανταποδόσεως ή της αμοιβής του ατόμου για την προσφορά εργασίας του στην κοινωνία, υποχρεώνοντας μάλιστα τον αδικήσαντα να αποζημιώσει τον αδικηθέντα για τις ζημιές που υπέστη.²⁰ Και στα τρία αυτά είδη δικαίου προτανεύει η αρχή της ισότητας ή τουλάχιστον αυτή αποκαθίσταται.

Ο Κορνήλιος Καστοριάδης έχοντας επηρεαστεί από την αριστοτελική πολιτική φιλοσοφία και το ιδεώδες της άμεσης αρχαιοελληνικής δημοκρατίας, θεωρεί ότι η ελευθερία και η ισότητα είναι έννοιες αλληλένδετες, των οποίων η επίτευξη επιδιώκεται παράλληλα²¹. Για το σύγχρονο στοχαστή, η ισότητα αφορά στη δυνατότητα ίσης συμμετοχής όλων στη θέσμιση της κοινωνίας και στην άσκηση των εξουσιών που υπάρχουν μέσα σ' αυτήν, ενώ η ελευθερία στη

¹⁷ Αριστοτέλους, *Ἠθικὰ Νικομάχεια*, E1, 1129b 16-18. Επίσης Κ. Καστοριάδη, «Αξία, ισότητα, δικαιοσύνη, πολιτική: Από τον Marx στον Αριστοτέλη και από τον Αριστοτέλη σ' εμάς», *Σταυροδρόμια του λαβύρινθου*, μτφρ. Ζήσης Σαρίκας, εκδ. Ύψιλον, Αθήνα 1991, σ. 333.

¹⁸ Αριστοτέλους, *Ἠθικὰ Νικομάχεια*, E1, 1129b 32-33. Επίσης Κ. Καστοριάδη, *ό.π.*, σ. 334.

¹⁹ Αριστοτέλους, *Ἠθικὰ Νικομάχεια*, E3, 1130b 31-32· E5, 1131b 25-26· 1132b 21.

²⁰ Αριστοτέλους, *Ἠθικὰ Νικομάχεια*, E3, 1130b 31-32· 1131a 1-3· E6, 1133a 32-34· 1133b 11-13. Εν. Μαραγγιανού-Δερμούση, *Αρχαίοι Έλληνες φιλόσοφοι. Από τον Θαλή ως τον Αριστοτέλη*, εκδ. da Vinci, Αθήνα 2016, σ. 516-517.

²¹ Κ. Καστοριάδη, *Χώροι του ανθρώπου*, μτφρ. Ζήσης Σαρίκας, εκδ. Ύψιλον, Αθήνα 1995 σ. 214. Βλ. επίσης Θ. Τάση, *Καστοριάδης. Μια φιλοσοφία της αυτονομίας*, εκδ. Ευρασία, Αθήνα 2007, σ. 357.

δυνατότητα αμφισβήτησης και επιλογής των νόμων.²² Βέβαια ο φιλόσοφος επισημαίνει ότι στη σύγχρονη πραγματικότητα δύσκολα μπορεί να επιτευχθεί η πολιτική ισότητα, από τη στιγμή που υπάρχουν τεράστιες οικονομικές ανισότητες.²³ Έτσι οι άνθρωποι οι οποίοι έχουν στα χέρια τους την οικονομική δύναμη, κατ' ανάγκην και ασχέτως των προθέσεών τους, θα τη μετατρέψουν και σε πολιτική δύναμη. Ως εκ τούτου, δημιουργείται μια πολιτική ολιγαρχία που κυριαρχεί, ενώ οι περισσότεροι, το σύνολο δηλαδή του πληθυσμού, διαβιούν μέσα σε ιεραρχικές δομές όπου δεν τους πέφτει κανένας λόγος για το τι κάνουν και πώς θα το κάνουν, αφού απλά και μόνο υποτάσσονται στη βούληση των ανωτέρων τους. Κατ' αυτόν τον τρόπο περιστελλεται και η ελευθερία των πολλών, αφού μόνο θεωρητικά καλούνται ελεύθεροι πολίτες, ενώ ουσιαστικά καθίστανται σκλάβοι των οικονομικά και πολιτικά ισχυρών.²⁴ Δικαίως λοιπόν ο Καστοριάδης διερωτάται: «πώς μπορεί να υπάρχει ελευθερία...αν αποκλείεται από τη συμμετοχή στην εξουσία όλο το έθνος εκτός από μία ελάχιστη μειοψηφία;»²⁵

Ο στοχαστής συνδέει την ελευθερία και την ισότητα με την αυτονομία. Η αυτονομία προϋποθέτει την ικανότητα των ανθρώπων να αυτοκυβερνώνται, και αυτό γίνεται μόνο αν όλοι οι πολίτες μετέχουν, κατά τρόπο ίσο, στη διακυβέρνηση των κοινών πραγμάτων, των κοινών υποθέσεων. Ο φιλόσοφος θεωρεί ότι η προσπάθεια θεμελίωσης της ισότητας και της ελευθερίας σε εξωκοινωνικά θεμέλια, όπως το Θεό, τη Φύση ή τη Ratio (Λογική) είναι εκδήλωση της ετερονομίας.²⁶

Ο Καστοριάδης συσχετίζει επίσης την ελευθερία με την ευδαιμονία και θέτει το εξής ερώτημα: υπάρχει ευδαιμονία αν δεν υπάρχει ελευθερία; Τι σημαίνει

²² Κ. Καστοριάδης, «Το πρόβλημα της δημοκρατίας σήμερα», *Οι ομιλίες στην Ελλάδα*, επιμ. Μ. Κυρτζάκη, εκδ. Ύψιλον, Αθήνα 1990, σ. 121.

²³ Κ. Καστοριάδης, «Το πρόβλημα της δημοκρατίας σήμερα», *Οι ομιλίες στην Ελλάδα*, ό.π., σ. 121.

²⁴ Ο.π., σ. 122. Ο Ν. Ηλιόπουλος επισημαίνει ότι, για να είναι και να παραμένει δημοκρατική μια κοινωνία, πρέπει να μετασχηματίζει αδιάκοπα την ισότητα και την ελευθερία, προλαβαίνοντας κατά κάποιον τρόπο τις ανισότητες και τις ανελευθερίες που αναπαράγονται αδιάκοπα (Ν. Ηλιόπουλος, *Νέοι δρόμοι για τη δημοκρατική πολιτική σκέψη. Κριτική παρουσίαση του πολιτικού στοχασμού του Κ. Καστοριάδη*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 2005, σ. 25).

²⁵ Κορνήλιου Καστοριάδη, *Ο Θρυμματισμένος κόσμος*, μτφρ. Ζ. Σαρίκας, Κ. Σπαντιδάκης, εκδ. Ύψιλον, Αθήνα 1992, σελ. 105.

²⁶ Κ. Καστοριάδης, *Χώροι του ανθρώπου*, ό.π., σ. 220.

ευτυχία για τους ανθρώπους, αν δεν είναι προηγουμένως ελεύθεροι και αυτόνομοι;²⁷ Συνεπώς, καταλήγει ο φιλόσοφος, αν η πολιτεία δεν είναι ελεύθερη να αυτοκαθορίζεται και να αυτοθεσμίζεται διαρκώς, νοηματοδοτώντας το δημόσιο βίο, δεν μπορεί να είναι ευδαίμων. Η ευδαιμονία δεν έχει νόημα, αν δεν προϋπάρχει η πολιτική ελευθερία. Ακόμα και αν κάποιος είναι ατομικά ελεύθερος, αλλά αδιαφορεί για τα κοινά και κατά συνέπεια για τη συλλογική ελευθερία, δεν μπορεί να θεωρηθεί ότι συμβάλλει στον ευδαίμονα βίο²⁸.

Ο στοχαστής συναρτά την ισότητα με τη δικαιοσύνη και συμφωνεί με την άποψη του Αριστοτέλους ότι θα πρέπει να αναγνωρίζονται και να εφαρμόζονται και οι δύο ισότητες, η αριθμητική και η γεωμετρική ή αναλογική.²⁹ Συγκεκριμένα διατυπώνει: «Αν ο μερισμός είναι ίσος, η ισότητα αυτή δεν μπορεί να είναι αριθμητική· δεν είναι ίσο (ούτε δίκαιο, ούτε υγιεινό) να δίνουμε την ίδια ποσότητα τροφής σ' ένα νήπιο και σ' έναν ενήλικο, ενδύματα ίδιου μεγέθους σ' έναν γίγαντα και σ' έναν νάνο. Η αριθμητική ισότητα είναι ανισότητα ... Συνεπώς, η ισότητα πρέπει να είναι μόνο αναλογική ισότητα».³⁰ Βέβαια ο Καστοριάδης επισημαίνει, όπως άλλωστε και ο Αριστοτέλης, ότι: «οι δυο ισότητες, εν μέρει τουλάχιστον, αναγνωρίζονται και εφαρμόζονται. Για παράδειγμα, υπάρχει "αριθμητική" ισότητα των ενηλίκων όσον αφορά το δικαίωμα της ψήφου· υπάρχει όμως επίσης, η "γεωμετρική" ισότητα...³¹ όσον αφορά τις δαπάνες υγείας, τουλάχιστον σε χώρες όπου λειτουργεί κατά προσέγγιση κάποια κοινωνική ασφάλιση».³²

Σύμφωνα λοιπόν με τα προαναφερθέντα, διαπιστώνεται η εγγύτητα στη σκέψη των δύο φιλοσόφων σχετικά με τις έννοιες της ελευθερίας και της ισότητας.

²⁷ Κ. Καστοριάδης, *Ακωβέρνητη κοινωνία*, μτφρ. Ζ. Σαρίκας, εκδ. Ευρασία, Αθήνα 2010, σ. 130. Σ. Φουρνάρου, *Από τη φιλοσοφία στην πολιτική και την παιδεία*, εκδ. Σμίλη, Αθήνα 2015, σ. 204.

²⁸ Σ. Φουρνάρου, *Από τη φιλοσοφία στην πολιτική και την παιδεία*, εκδ. Σμίλη, Αθήνα, 2015, σ. 209-210.

²⁹ Κ. Καστοριάδης, *Χώροι του ανθρώπου*, ό.π., σ. 227.

³⁰ Κ. Καστοριάδης, «Αξία, ισότητα, δικαιοσύνη, πολιτική: Από τον Marx στον Αριστοτέλη και από τον Αριστοτέλη σ' εμάς», *Σταυροδρόμια του λαβύρινθου*, μτφρ. Ζήσης Σαρίκας, εκδ. Ύψιλον, Αθήνα 1991, σ. 344.

³¹ Αριστοτέλους, *Ἠθικὰ Νικομάχεια*, Ε4, 1131b 13-37.

³² Κ. Καστοριάδης, «Φύση και αξία της ισότητας», *Χώροι του ανθρώπου*, ό.π., σ. 227. Ο Καστοριάδης διαπιστώνει ότι είναι αδύνατον να υπάρξει μια θέσμιση της κοινωνίας στην οποία τα όρια ανάμεσα στην αριθμητική και γεωμετρική ισότητα θα εξαφανίζονταν ή θα λύνονταν (ό.π., σ. 227-28).

Μάλιστα αμφότεροι διατείνονται ότι δεν μπορεί να υπάρχει η μία χωρίς την άλλη. Ο μεν Αριστοτέλης αναφέρει χαρακτηριστικά: «τὴν ἐλευθερίαν τὴν κατὰ τὸ ἴσον» («τὴν ἐλευθερία που θεμελιούται ἐπὶ τῆς ἰσότητος τῶν πολιτῶν»),³³ ο δε Καστοριάδης: «Ἄν θέλωμε νὰ εἶμαστε ἐλεύθεροι μέσα στὴν κοινωνία πρέπει νὰ εἶμαστε πραγματικά ἴσοι».³⁴ Σ' ἓνα ἄλλο κείμενό του παρατηρεῖ: «Ἡ αὐτονομία τῶν ἀτόμων, ἡ ἐλευθερία τους (που συνεπάγεται, ἐννοεῖται, τὴν ἰκανότητά τους νὰ ἐναποθέτουν ὑπὸ ἀμφισβήτηση τὸν εαυτό τους) ἔχει ἐπίσης καὶ ἰδίως ὡς περιεχόμενο τὴν ἴση συμμετοχὴ ὅλων στὴν ἐξουσία, δίχως τὴν ὁποία δὲν ὑπάρχει προφανῶς ἐλευθερία, ὅπως δὲν ὑπάρχει ἐλευθερία δίχως ἰσότητα».³⁵ Συνεπῶς, καὶ οἱ δύο ὡς ἐλευθερία ὀρίζουν τὴν ἴση συμμετοχὴ ὅλων στὴν ἐξουσία, με τὴ διαφορὰ ὅτι ὁ Καστοριάδης συνδέει περισσότερο ἀπ' ὅτι ὁ Αριστοτέλης τὴν ἐλευθερία καὶ τὴν ἰσότητα με τὴν αὐτονομία.³⁶

Καὶ οἱ δύο φιλόσοφοι θεωροῦν ὅτι ἡ ἐξίσωση τῶν ἀτόμων εἶναι ἔργο τῆς κοινωνικο-ἱστορικής θέσμησης. Ὁ Αριστοτέλης ἰσχυρίζεται ὅτι τὰ άτομα εἶναι «ὅλως ἕτερα καὶ οὐκ ἴσα» καὶ ὅτι «τούτους δεῖ ἰσασθῆναι»³⁷ γιὰ νὰ μπορεῖ νὰ ὑπάρχει ἀνταλλαγὴ καὶ κοινωνία, γεγονός που πραγματοποιεῖ ὁ κοινωνικός νόμος. Καὶ γιὰ τὸν Καστοριάδη ἐπίσης, ἡ κοινωνικὴ θέσμηση ἀποβλέπει στὴν ἰσότητα, ἡ ὁποία ὅμως καταλήγει τὶς περισσότερες φορές σὲ ἀνισότητα: «Ἡ κοινωνία ἀπὸ τὴ στιγμή που θα θεσμιστεῖ, δημιουργεῖ ἀμέσως μιὰ υπερφυσικὴ ἰσότητα μεταξύ τῶν ἀνθρώπινων ὄντων, ἡ ὁποία εἶναι ἄλλο πράγμα ἀπὸ τὴ βιολογικὴ τους "ἰσότητα", διότι ἡ κοινωνία δὲν μπορεῖ νὰ θεσμιστεῖ δίχως νὰ ἐδραιώσῃ σχέσεις ἰσοδυναμίας... Λειτουργεῖ ἀναγκαστικά με κλάσεις, σχέσεις, ιδιότητες. Αὐτὴ ὅμως ἡ τμηματικὴ καὶ λογικὴ "ἰσότητα" εἶναι συμβιβάσιμη με τὶς

³³ Αριστοτέλους, *Πολιτικά*, Ζ1, 1317b 18-19.

³⁴ Κ. Καστοριάδη, «Τὸ πρόβλημα τῆς δημοκρατίας σήμερα», *Οἱ ομιλίες στὴν Ελλάδα*, ὁ.π., σ. 120.

³⁵ Κ. Καστοριάδη, «Φύση καὶ ἀξία τῆς ἰσότητος», *Χώροι τοῦ ἀνθρώπου*, ὁ.π., σ. 224.

³⁶ Κ. Καστοριάδη, «Ἡ πολιτικὴ σήμερα...», *Ὁ θρηνυματισμένος κόσμος*, ἐκδ. Ὑψίλον, Αθήνα 1999, σ. 164. Βλ. ἐπίσης Κ. Καστοριάδη, «Παιδεία καὶ δημοκρατία», *Ἀνθρωπολογία, Πολιτικὴ, Φιλοσοφία*, ὁ.π., σ. 71.

³⁷ Αριστοτέλους, *Ἠθικὰ Νικομάχεια*, Ε6, 1133a 18-19. Ἐπίσης, Κ. Καστοριάδη, «Ἀξία, ἰσότητα, δικαιοσύνη, πολιτικὴ: Ἀπὸ τὸν Μαρξ στὸν Αριστοτέλη καὶ ἀπὸ τὸν Αριστοτέλη σ' ἐμᾶς», *Σταυροδρόμια τοῦ λαβύρινθου*, ὁ.π., σ. 325, 327.

πιο οξείες ουσιαστικές ανισότητες... Στην πλειονότητα των περιπτώσεων και των ιστορικών εποχών, το άτομο κατασκευάζεται από την κοινωνία με τέτοιο τρόπο, ώστε φέρει μέσα του την απαίτηση για ανισότητα σε σχέση με τους άλλους».³⁸

Βέβαια για τον Καστοριάδη το πολίτευμα που επιτρέπει στους πολίτες να ζήσουν δίκαια και σύμφωνα με τις αρχές της ελευθερίας και της ισότητας είναι η άμεση δημοκρατία. Αληθινή δημοκρατία σημαίνει άμεση συμμετοχή όλων των πολιτών σ' όλες τις μορφές εξουσίας, (κυβερνητική, νομοθετική, δικαστική, εκτελεστική), πράγμα το οποίο είχε επιτευχθεί στην αρχαία Αθήνα και σε άλλες ελληνικές πόλεις. Έκτοτε όλα τα πολιτεύματα που αυτοαποκαλούνται «δημοκρατίες» ψεύδονται και εξαπατούν, διότι χρησιμοποιούν το όνομα ως περιτύλιγμα για να αποκρύψουν το ολιγαρχικό και αντιδημοκρατικό χαρακτήρα τους. Οι σημερινές δημοκρατίες είτε χαρακτηρίζονται «κοινοβουλευτικές» είτε «αντιπροσωπευτικές», στην ουσία δεν είναι τίποτε από τα δύο, παρά μόνο φιλελεύθερες ολιγαρχίες, αφού οι ολίγοι λαμβάνουν τις αποφάσεις, νομοθετούν, δικάζουν, κυβερνούν, προς όφελος όχι των κατώτερων και αδυνάμων αλλά των ισχυρών και της οικονομικής ολιγαρχίας.³⁹

Συμπερασματικά θα λέγαμε ότι τόσο η αριστοτελική όσο και η καστοριαδική πολιτική θεωρία αποβλέπουν στη δημιουργία μιας κοινωνίας ελευθερίας, ισότητας και δικαιοσύνης, μιας κοινωνίας στην οποία η ανθρώπινη αλληλεγγύη και δημιουργικότητα θα μπορούν να εκφραστούν με πληρότητα⁴⁰. Το κύριο ερώτημα που απασχολεί σήμερα την πολιτική φιλοσοφία είναι το εξής: «τί δεῖ τὸ κύριον εἶναι τῆς πόλεως;».⁴¹ Την απάντηση στο ερώτημα δίνει τόσο ο Αριστοτέλης όσο και

³⁸ Κ. Καστοριάδη, «Φύση και αξία της ισότητας», *Χώροι του ανθρώπου*, ό.π., σ. 221-22. Ο Καστοριάδης για να επεξηγήσει αυτή την τμηματική ισότητα που είναι στην ουσία ανισότητα, αναφέρει τα εξής παραδείγματα: «Σε μια αρχαϊκή κοινωνία, τα μέλη μιας δεδομένης "κλάσης ηλικίας" είναι "ίσα" μεταξύ τους ως μέλη της κλάσης αυτής. Σε μια δουλοκτητική κοινωνία, οι δούλοι είναι "ίσοι" μεταξύ τους ως δούλοι». (ό.π., σ. 221).

³⁹ Βλ. Κ. Καστοριάδη, «Η πολιτική σήμερα», *Ο Θρυμματισμένος κόσμος*, εκδ. Ύψιλον, Αθήνα 1999, σ. 152. *Η αρχαία ελληνική δημοκρατία και η σημασία της για μας σήμερα*, εκδ. Ύψιλον, Αθήνα 1999, σ. 58. Βλ. επίσης Γ.Ν. Οικονόμου, «Ιδεαλισμός, μεταφυσική και ο Κ. Καστοριάδης», *Μάγμα – Περιοδική έκδοση για την αυτονομία και την ανθρώπινη δημιουργία*, Δεκέμβριος 2008, τεύχος 3, σ. 136-37.

⁴⁰ Α. Οικονόμου, *Οι επιδράσεις του Αριστοτέλους στο έργο του Κορνήλιου Καστοριάδη*, διδακτορική διατριβή, Αθήνα 2015, σ. 119.

⁴¹ Αριστοτέλους, *Πολιτικά*, 1281a 11-13.

ο Καστοριάδης: «κύριος» είναι ο λαός. Συνεπώς αυτό που επιβάλλεται, είναι η επανεκτίμηση της άμεσης αρχαιοελληνικής δημοκρατίας, όχι ως προτύπου προς μίμηση, εφόσον αυτή περιείχε ελλείψεις και αδυναμίες, αλλά ως γονιμοποιού σπέρματος της πολιτικής θεωρίας και πράξης, προκειμένου να εξέλθουμε από το σύγχρονο πολιτικό τέλμα⁴².

⁴² Κ. Καστοριάδη, *Η αρχαία ελληνική δημοκρατία και η σημασία της για μας σήμερα*, ό.π., σ. 11. Γ. Οικονόμου, *Η άμεση δημοκρατία και η κριτική του Αριστοτέλη*, ό.π., σ. 322.

Βιβλιογραφία

Aristotle Politics, Books III and IV, translated with introduction and comments by R. Robinson, Oxford, 1962.

Aristotle Politics, Loeb Classical Library, translated by H. Rackham, Harvard University Press, vol. XXI, London, First publ. 1932, Reprinted 1990⁸.

Άριστοτέλους, *Ἠθικὰ Νικομάχεια*, I. Bywater, Oxonii e Typographeo Clarendoniano, First edition 1984, Last edition 1953¹³.

Άριστοτέλους, *Μετὰ τὰ Φυσικά*, W. Jaeger, Oxonii e Typographeo Clarendoniano, 1960³.

Άριστοτέλους, *Πολιτικά*, W. D. Ross, Oxonii e Typographeo Clarendoniano, First published 1957, Last published 1962.

Aubonnet Jean, *Aristote Politique*, Livres I et II, Société d' édition «Les Belles Lettres», Paris, 1960.

Ηλιόπουλου Νίκου, *Νέοι δρόμοι για τη δημοκρατική πολιτική σκέψη. Κριτική παρουσίαση του πολιτικού στοχασμού του Κ. Καστοριάδη*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 2005.

Θουκυδίδου, *La guerre Péloponnèse*, Livre II, texte établi et traduit par Jacqueline de Romilly.

Καστοριάδη Κορνήλιου, *Χώροι του ανθρώπου*, μτφρ. Ζήσης Σαρίκας, εκδ. Ύψιλον, Αθήνα 1995.

Καστοριάδη Κορνήλιου, *Ανθρωπολογία, Πολιτική, Φιλοσοφία*, εκδ. Ύψιλον, Αθήνα 2001.

Καστοριάδη Κορνήλιου, *Η αρχαία ελληνική δημοκρατία και η σημασία της για μας σήμερα*, εκδ. Ύψιλον, Αθήνα, 1999.

Καστοριάδη Κορνήλιου, *Η ελληνική πόλις και η δημιουργία της δημοκρατίας*, Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Αθήνα, 1993.

Καστοριάδη Κορνήλιου, *Οι ομιλίες στην Ελλάδα*, επιμ. Μ. Κυρτζάκη, εκδ. Ύψιλον, Αθήνα 1990.

Καστοριάδη Κορνήλιου, *Σταυροδρόμια του λαβύρινθου*, μτφρ. Ζήσης Σαρίκας, εκδ. Ύψιλον, Αθήνα 1991.

Καστοριάδη Κορνήλιου, *Ο θρυμματισμένος κόσμος*, μτφρ. Ζ. Σαρίκας, Κ. Σπαντιδάκης, εκδ. Ύψιλον, Αθήνα 1992.

Καστοριάδη Κορνήλιου, *Ακυβέρνητη κοινωνία*, μτφρ. Ζ. Σαρίκας, εκδ. Ευρασία, Αθήνα 2015.

Keane John, *Public life and late capitalism*, Cambridge University Press, 1984a.

Κουβέλη Βασιλική, «Νόμος και πολίτης στο δημοκρατικό πολίτευμα», στον τόμο του Δ. Κούτρα (ed.), *Η Πολιτική Φιλοσοφία του Αριστοτέλη και οι Επιδράσεις της*, Εταιρεία Αριστοτελικών Μελετών «Το Λύκειον», Αθήνα 1999, σ. 191-203.

Μαραγγιανού-Δερμούση, Ευ., *Αρχαίοι Έλληνες φιλόσοφοι. Από τον Θαλή ως τον Αριστοτέλη*, Μέρος Δ' «Αριστοτελική ηθική και πολιτική φιλοσοφία» εκδ. da Vinci, Αθήνα 2016, σ. 491-538.

Ross William David., *Αριστοτέλης*, μτφρ. Μαριλίζα Μήτσου, εκδ. Β', ΜΙΕΤ, Αθήνα 1993.

Οικονόμου Αναστασία, *Οι επιδράσεις της φιλοσοφίας του Αριστοτέλους στο έργο του Κορνήλιου Καστοριάδη*, διδακτορική διατριβή, Αθήνα 2015.

Οικονόμου Γιώργου, «Ιδεαλισμός, μεταφυσική και ο Κ. Καστοριάδης», *Μάγμα – Περιοδική έκδοση για την αυτονομία και την ανθρώπινη δημιουργία*, Δεκέμβριος 2008, τεύχος 3, σ. 136-37.

Οικονόμου Γιώργου, *Η άμεση δημοκρατία και η κριτική του Αριστοτέλη*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 2007.

Τάση Θεοφάνη, *Καστοριάδης. Μια φιλοσοφία της αυτονομίας*, εκδ. Ευρασία, Αθήνα 2007.

Φουρνάρου Σωτηρίου, *Από τη φιλοσοφία στην πολιτική και την παιδεία*, εκδ. Σμίλη, Αθήνα, 2015, σ. 209-210.

Wolff Francis, *Ο Αριστοτέλης και η Πολιτική*, μτφρ. Κ. Πετρόπουλος, Ινστιτούτο του Βιβλίου, εκδ. Καρδαμίτσα, Αθήνα 1995.